

Джаилова А.Дж.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАНЫН АЙМАКТАРЫНЫН АЙЫЛ ЧАРБА СЕКТОРУНУН ЧИЙКИ ЗАТ КАЙРА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Джаилова А.Дж.

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ СЫРЬЕВОЙ ПРОДУКЦИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

A.Dj. Djailova

FEATURES OF TRANSFORMATION OF RAW MATERIALS AGRICULTURAL SECTOR OF THE REGIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 338.43 (575.2)(035.7)

Макалада Кыргыз Республикасынын айыл-чарба секторунун чийки азык булагы катарындагы, экономикалык системасын өзгөртүүнүн өзгөчөлүктөрү каралат. Экономикалык өнүгүүнүн бир Аймактык агро-өнөр-жай комплексинде негизинде кыскача анализи жазалган, негизги айыл-чарба чийки затында, өндүрүү, ошондой эле түзүлгөн өнөр-жай саясатын өркүндөтүү үчүн зарыл болгон шарттарды түзүүлүшү керектиги айтылган. Айыл чарба секторунун чийки заттарды башкаруу боюнча мамлекеттик таасир берүү иш-чаралар белгиленген.

Негизги сөздөр: экономикалык системасы, айыл чарбасы, айыл чарба экономикасы, чийки заттар, коомдук саясат, натыйжалуулугу, аймак, балык чарбасы.

В данной статье рассматриваются особенности трансформации экономической системы, как сырьевая продукция аграрного сектора регионов Кыргызской Республики. Сделан краткий анализ АПК регионов на основании основной отрасли в АПК, как производящие основную сельскохозяйственную сырьевую продукцию экономического развития, а также сформулированы условия, необходимые для совершенствования производственной политики. Обозначены меры государственного воздействия на управление сырьевыми продуктами аграрного сектора.

Ключевые слова: экономическая система, аграрный сектор, аграрная экономика, сырьевая продукция, государственная политика, эффективность, регион, рыбное хозяйство.

This article discusses the features of the transformation of the economic system as a source of raw products of the agricultural sector the regions of Kyrgyz Republic. A brief analysis of agribusiness in the region on the basis of the main industry in the agro-industrial complex, producing both basic agricultural raw materials of economic development, as well as formulated the conditions necessary for improving industrial policy. Marked measures of state influence on the management of raw materials of the agricultural sector.

Key words: economic system, agriculture, agricultural economics, raw products, public policy, efficiency, region, fisheries

Акыркы он жыл ичинде, айыл-чарба секторун өнүктүрүү тамырынан жаңы коомдук-экономикалык кыйынчылыктар боюнча бир катар чечүү маселелер алып келишүү керек болчу. Мисалы, мамлекеттик монополияны жоюу, каржылык-кредиттик системасы өнүктүрүү, салык салуну өркүндөтүү, продукт сатуу системасын түп-тамырынан бери өзгөртүү түзүүлү; толук кандуу базар түркүк жанарын ок институттарын түзүү, өндүрүүчүлөрдүн негизинде натыйжалуурын окко багытталган экономикалык

системасын түзүү, ж.б. Албетте, маалымат боюнча системада жарым-жартылай маселелер чечилди, тактап айтканда, айыл-чарба системасына кайра өзгөртүү киргизүү үчүн өлкөнү башкаруу системасына бир топ маселе түзүлгөн.

Айыл-чарба системасын өзгөртүүсү мындай климаты колку, өлкөнүн экономикасында болуп жаткан өзгөрүүлөр сыяктуу себептер менен байланыштуу. Экономика системасында айыл-чарба системасын түзүмдү көзгөрүүлөргө, биринчи кезекте, алардын иш-экономикалык туруктуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган өзгөргөн шарттары үчүн ылайыктаса болот. Ушуга байланыштуу, аймактардагы айыл-чарба секторун экономикалык системасын өзгөртүүнүн жол-изилдөөсү маанилүү жана актуалдуу маселе болуп саналат.

Айыл-чарба тутумундагы системалык кризисинин негизги себеби өкмөт жана өнөр жай кыйрашы болуп саналат. Бул чындык өндүрүшүнүн ишкердик иш курсунун төмөндөшүнө алып келди, демек, калктын жашоо деңгээли түштү.

Бүгүн, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн шарт менен кандайдыр бир башкаруу, үнөмдөө ресурстар багытталган. Базар экономикасы чийки зат-акча мамилелеринин жана рынокто, өлкөдө баа саясатын өзгөчө туруктуу өнүктүрүүгө багытталган жана башкаруу ыкмалары менен мүнөздөлөт.

Кыргыз Республикасынын агрардык саясаты чийки заттар саясаты менен түзүлөт, улуттук жана региондук денгээлде эске алуу менен түзүлөт. Бул мамлекеттик натыйжалуу саясаты базар башкаруусу гана эмес, толугу менен, ошондой эле айрым ишканаларга, өндүрүүчүлөргө жана ар кандай өнөр-жайындарга мүмкүндүк берет.

КМШ өлкөлөрүнүн 70-жылдардан бери, ал эми башка өлкөлөрдө, айыл чарба мөөнөттүү негизги төрт бөлүктөн турат, ага ылайык, айыл чарба тармактарынын, ошондой эле белгилүү структуралык жашыруун негизинде, айыл чарбасы бир бөлүгү катары талдоого жатат.

Биринчи чөйрө – айыл чарбасы үчүн өндүрүш каражаттарын өндүрүү тармактары болот. Ал айыл чарба техникасын, агрохимикаттарды, тоют ылгоочу өнөр жайы, ишканаланын материалдык-техникалык кызматы. Айыл чарба, кайра иштетүү жана айыл курулуш өндүрүү ишканаласын камтыйт.

Экинчи чөйрө (негизги чөйрөсү) – негизги айыл чарбанын чийки затын өндүрүү тармактары киришет. Бул айыл, токой жана балык чарбасы камтыйт.

Үчүнчү чөйрө – өнөр жай, айыл чарба азыктарын кайра иштетүү жана маркетинг менен алектенген чөйрө. Айыл чарба азыктарын, муздаткычтар, сактоо, идишке жана атайын транспорт, соода ишканаларынын, анын ичинде чакан базарларда соода жана жарманкелерде пайдалануунун өзгөчө укугуна ортомчулук уюмдардын, жарнама органдардын кайра иштетүү өнөр жайы кирет.

Төртүнчү багыт – түзүү жана айыл чарба объектилерин тейлөөгө боюнча өнөр жайылары. Бул насыялар, банктар, камсыздандыруу агенттиктери, коммуналдык, байланыш системасы (байланыш жана компьютер программалары), коомдук саламаттык сактоо, билим берүү, кадрларды окутуу, даярдоо жана айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн консалтингдик кызматтарды камтыйт.

Чийки заттар аймактагы экинчи айыл чарба тармагында кирет, анткени, аймактагы агробизнес негизги багыт болуп саналат. Аймактагы айыл чарбанын структурасында мал багуу жана өсүмдүк өстүрүү тармактары бири-бирине тыгыз байланышуусу негизделинет. 1993-жылдын башында, өлкөнүн рынок экономикасына болгон өзгөрүүлөр аныкталат. Экономикалык кризис, бардык КМШ өлкөлөрүндө экономикалык шарттарын, айыл чарба тармагын өнүктүрүү жолдорун издеп, өз жолун тапканга аймактарга аргасыз болгон материалдык жана каржылык ресурстар жетишсиздиги белгиленди. Биринчи себеп, себилген аймактарда жана мал бодо түзүмүн кайрадан карап чыгуу зарыл болуп калды. Экинчиден, башкаруу-командалык системасына биринчи кетишибиз, айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн сааны өсүп, атап айтканда, даярдоочунун үчүн пайдалуу жана натыйжалуу кандай жол ачылган. Дагы бир себеп, алардын рыноктук негизде кардар-кызматы менен камсыздоонун жоктугу, кредиттик, маркетинг, ж.б., жоктугу жана каржылык колдоосу жоктуугу, өтө төмөн өндүрүштүк кубаттуулугу менен аргасыз болушкан.

Окшош өзгөрүүлөр мал чарбасында дагы болгон. Мисалы, советтик биримдик учурунда, өлкөнүн жалпы экспертизанын алкагында койдун санын көбөйтүү пландаштырылган максатты саанын ашыруу болчу, өлкөнүн айрым аймактары байланыштуу эмгек зор күч менен, шайкеш ресурстарынын санын көбөйтүү керек болчу. Жеке башкаруу шартында, айыл чарба өсүмдүктөрүн өндүрүү боюнча, ошондой эле өнөр жай натыйжалуулугунун төмөн саналган ошол эле себептерден улам койлордун саны кыскартууга дуушар болгон. Жеке дыйкан канча экономикалык, материалдык, эмгек жана башка өзгөчөлүктөрү менен тамак-аш базасын жол малды кармайт. Натыйжада, артыкчылык өсүмдүк өстүрүүгө айыл чарбадагы мал сааны көбөйгөн учурда - буудай, кант кызылчасы, картошка жана жашылчалардын сааны өскөн.

Ал эми, бүгүнкү күндө, дыйкандар өсүмдүктөрдү өстүрүүгө баштады - буурчак, соя, ж.б. Эми Чүй жана Талас өрөөндөрүндө кант кызылчасын

өндүрүү боюнча саясат кайрадан башталды. 2013-жылы малдын саны кескин кыскарган учурунда, 308 га. өсүмдүктөрүн айдоо аянты азайган. 80-жылдан башталган 1996-жылга чейин аймактагы малдын санын кыскартылган, себептер түрлөрү боюнча малдын табигый структурасы өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бардык аймактарда ушул жылга чейин созулган.

Мал катары, бүгүнкү күндө, мамлекеттик бийлик органдарынын кийлигишүүсүз менен малдын саны табигый акырындык менен өсүп жатат. Айыл чарба маалыматтарды каттоо боюнча 97-98% малдын саны дыйкан чарбаларынын, жеке ишкерлердин чарбаларында жайгашкандарынын көрсөтүп турат.

Балык чарбасы, айыл чарба тармактын бир белгилүү тармагы болуп эсептелет. Уюмдун өндүрүш жана жетекчилиги менен өлкөнүн айыл чарба системасында, ал региондук экономиканын маанилүү тармактарынын бири болуп саналат. Республиканын балык өнөр жайы болуп негизделет: Ысык-Көлдө, Сон-Көл, Токтогул, Бишкек, Орто-Токой, Базар-Коргон. Байыркы убакта Ысык-Көл, Каракол, Тон жана Ысык-Көл инкубаторлордо жана толук эмес көлмө балык чарбалары: Өзгөн жана Таласиштеген болчу. Азыркы учурда, кошумча балык башкаруу, балык өстүрүү, сактоо жана балык ресурстарын көбөйтүү системасы изилденилет.

Биринчиден айыл-чарба системасы, зарыл болгон кээ бир тармактары боюнча азыркы учурда бар кемчиликтерди чечүү үчүн, агро-өнөр-жай комплексинин өнүктүрүү аркылуу ички азык-түлүк калкты камсыз кылыш керек, экинчиден, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылыш керек.

Өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугу, азыр айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы, тамак-аш секторунда импорттун үлүшүнүн акырындык менен төмөндөөсүнө өнүктүрүү боюнча маселелерди чечүүгө жараша болот. Ал өлкөнүн экономикалык коопсуздугунда өзгөчө орунду ээлейт жана анын улуттук коопсуздуктун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Өлкөнүн коомдук жана экономикалык өнүгүүсүнүн даражасы, тамак-аш сапатын, сапаты менен мүнөздөлөт деп «... Тамак-аш азыктарын өндүрүү өндүрүүчүлөрдүн өмүрүн жана ар кандай өндүрүш үчүн биринчи шарт ...» [2].

Ар бир аймак агро-өнөр-жай комплексин, эске алуу менен, өзүнүн өзгөчөлүгү, экономикалык багыттар менен мейкиндик бүтүндөшүү объективдүү шарттарды жана аймак экономикалык иштин мамлекеттик таасир жана тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын айрым схемасын түзүп иштеп чыгуу жөнгө салуу боюнча ченемдик укуктук актыларынын системасын түзүү керек.

Адабияттар:

1. Абдурашитов А.А. Кыргыз Республикасынын агрардык экономикасын базаркайрасы, Бишкек ш., 2015-ж.
2. С.С.Гоекенов Азык-түлүк коопсуздугун // КРСУ баалоонун критерийлери. - 2009. - № 2.
3. К. Маркс, иштерди чогултулган. - 2-ред. - Т. 25. - 2-б - М.: Саясий адабиятынын басма үйү, 1962 - Р. 184-185.

Рецензент: к.э.н. Жапаров Г.Д.